

Ks. Roman Buchta

Katowice

ORGANIZACJA PEDAGOGICZNYCH BADAŃ EMPIRYCZNYCH DLA POTRZEB KATECHEZY

Podjmując próbę spojrzenia na całość katechetycznej misji Kościoła, ujmowanej w aspekcie wymagań współczesnej pedagogiki oraz dydaktyki, przypomnieć należy, że zgodnie z nauką adhortacji apostolskiej o katechizacji, „katecheza jest wychowaniem w wierze dzieci, młodzieży i dorosłych; obejmuje przede wszystkim wyjaśnianie nauki chrześcijańskiej, podawane na ogół w sposób systematyczny i całościowy w celu wprowadzenia wierzących w pełnię życia chrześcijańskiego”¹.

Papież Jan Paweł II, omawiając w *Catechesi tradendae* (CaT) kwestie dotyczące właściwego zorganizowania i prowadzenia katechezy, wskazuje na konieczność uwzględnienia kilku charakterystycznych cech, niezbędnych dla systematycznego nauczania:

- trzeba, aby nauczanie było uporządkowane według pewnych zasad, czyli przekazywane w sposób systematyczny, aby nie było improwizowane, ale udzielane według ustalonego planu, dzięki któremu osiągnie swój jasno określony cel;
- nauczanie powinno dotyczyć tego co podstawowe i najważniejsze, nie poruszając żadnych kwestii spornych i nie stając się teologicznym poszukiwaniem albo naukowym wykładem;
- nauczanie musi być wystarczająco pełne, to znaczy takie, aby nie poprzesta- wało na pierwszej tajemnicy chrześcijańskiej, którą przekazuje kerygma;

¹ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, 16 X 1979, nr 18; zob. także *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002², 5.

- ma to być pełne wprowadzenie w chrześcijaństwo, dotyczące wszystkich elementów życia chrześcijańskiego (nr 21).

Tak ujęta katecheza jawi się jako starannie przemyślane oddziaływanie dydaktyczno-wychowawcze, zmierzające do precyzyjnie określonego celu, jakim jest doprowadzenie katechizowanych do pełni chrześcijańskiego życia. Doświadczenie nauczycieli i katechetów podpowiada jednak, że proces dydaktyczny jest zjawiskiem złożonym i trudnym. Jego realizacja w codziennej praktyce wychowawczej nie zawsze przebiega zgodnie z postulowanym modelem teoretycznym. Dlatego też jego właściwa realizacja w praktyce domaga się uzyskania swoistej relacji zwrotnej ze strony nauczanych i katechizowanych, co stworzy możliwość weryfikacji prowadzonych działań, a w konsekwencji ich kontynuacji w dotychczasowy sposób, bądź dokonania radykalnej korekty. Taką rolę w procesie nauczania, jak również kształtowania postaw poprzez katechezę, odegrać mogą badania pedagogiczne.

Istotnym przyczynkiem dla osiągnięcia przyjętych założeń mogą stać się prace naukowo-badawcze katechetów, polegające na opisywaniu i wyjaśnianiu zjawisk na podstawie własnych doświadczeń oraz osobiście zebranych materiałów. Empiryczne prace badawcze stawiają jednak specyficzne wymagania metodologiczne, których nie uwzględniają tradycyjne zajęcia prowadzone w ramach teologii, czy metodyki pedagogicznej i katechetycznej. Katecheci stojący wobec nowych wyzwań² muszą posiadać umiejętność organizowania własnego warsztatu badawczego, co pozwoli im wzbogacić dotychczasowe doświadczenia teoretyczne i praktyczne, a przez to uzyskiwać coraz lepsze efekty swojej pracy dydaktycznej i wychowawczej.

Przedmiotem badań empirycznych prowadzonych przez katechetów, powinna stać się nie tylko faktyczna znajomość, czy rzeczywiste zrozumienie przez uczniów poszczególnych zagadnień, podejmowanych w ramach katechezy (np. treści biblijnych, katechizmowych, symboliki chrześcijańskiej itd.), lecz – co wydaje się szczególnie istotne – badanie postaw dzieci i młodzieży przyjmowanych wobec sakramentów, zagadnień etyczno-moralnych czy kwestii społecznych.

Celem niniejszego opracowania jest więc przedstawienie elementarnych zagadnień metodologicznych związanych z organizacją badań empirycznych poprzez zwrócenie uwagi na kwestie terminologiczne, dotyczące metod, technik i narzędzi badawczych, jak również ukazanie najważniejszych etapów przygotowania i przeprowadzenia badania naukowego. Ze względu na złożoność omawianej tematyki, niniejsze opracowanie posiada charakter ogólnego wprowadzenia do zasadniczego problemu, jakim jest właściwa organizacja badań empirycznych. Może się ono

² Znowelizowana Karta Nauczyciela wprowadziła nowy sposób awansowania nauczycieli. Wszystkie zamieszczone w niej przepisy wykonawcze odnoszą się także do katechetów pracujących w placówkach oświatowych. Wśród nowych umiejętności, jakie są wymagane na drodze zdobywania kolejnych szczebli awansu zawodowego, należy również przeprowadzenie badań empirycznych, omówienie ich przebiegu oraz przedstawienie wyników w formie referatu lub publikacji.

jednak przyczynić do postawienia konkretnych pytań badawczych i podjęcia ich w praktyce przez katechetów.

UWAGI WSTĘPNE DOTYCZĄCE BADAŃ NAUKOWYCH

Przystępując do empirycznych badań pedagogicznych, należy wpierrw zrozumieć, czym jest badanie naukowe w swej istocie oraz określić jego najważniejsze cechy.

Badanie naukowe jest celowym poznawaniem obranego wycinka rzeczywistości przyrodniczej, społecznej lub kulturowej. W swoim zasadniczym toku podobne jest do wszelkiego poznawania otaczającego nas świata. Przebiega ono zawsze w ten sposób, że wychodzi od działania praktycznego bądź od bezpośrednich doświadczeń zmysłowych, by poprzez pośredni etap uogólnionego poznania umysłowego powrócić ponownie do praktyki. Właśnie praktyczne potrzeby zmusiły ludzi do szukania coraz doskonalszych i skuteczniejszych sposobów poznawania rzeczy i zjawisk. W ten sposób, na drodze ewolucyjnych przekształceń, z poznania potocznego wyemancypowało się badanie naukowe³.

Wynikiem badania naukowego jest określony obraz badanej rzeczywistości, który powinien być wiernym i adekwatnym odzwierciedleniem obiektywnie istniejących, niezależnych od podmiotu poznającego rzeczy czy procesów. Warunkiem uzyskania takiego obrazu świata jest przestrzeganie rygorów metodologicznych badania naukowego na wszystkich trzech jego etapach: na etapie gromadzenia materiału faktograficznego, na etapie analizy i syntezy danych oraz na etapie sprawdzania poprawności twierdzeń (wniosków) wyprowadzonych z badań⁴.

Ujmując badanie naukowe pod względem charakterystycznych dla niego cech, można wskazać następujące:

- stosuje się w szerokim zakresie różnorodne środki pomocnicze, które ułatwiają poznanie danej rzeczywistości i jednocześnie chronią badacza przed błędami jednostronności i subiektywizmu;
- stosuje się równocześnie wiele różnych, wzajemnie się uzupełniających metod po to, by obraz danej rzeczywistości był adekwatny, dokładny i w miarę wyczerpujący;
- badania naukowe są zawsze notowane (poprzez notowanie rozumiemy utrwalanie badanych zjawisk i tworzenie dokumentacji z badań);
- kierujemy się określonymi założeniami, nazywanymi hipotezami roboczymi.

Badanie naukowe różni się zasadniczo od poznania potocznego. Elementem różnicującym oba rodzaje poznawania rzeczywistości jest konieczność rygorystycznego przestrzegania w badaniu naukowym szeregu warunków metodologicznych, które mają chronić przed uzyskaniem subiektywnego obrazu badanej rzeczywistości. W badaniu

³ W. Zaczyński, *Praca badawcza nauczyciela*, Warszawa 1968, s. 12.

⁴ Tamże, s. 13.

naukowym eliminuje się działanie czynnika subiektywnego, poprzez stosowanie naukowych metod poznania.

Podsumowując rozważania na temat pojęcia badania naukowego, można powiedzieć, że są to określone sposoby poznania wybranego wycinka rzeczywistości, które powinny cechować się tym, że są celowe, planowe, obiektywne, dokładane i wyczerpujące⁵.

BADANIA PEDAGOGICZNE

Gromadzona przez pokolenia wiedza o świecie, ze względu na swoje bogactwo i zakres przekraczający możliwości jednostki, została rozbita na szereg naukowych specjalności, z których każda posiada własny przedmiot oraz odpowiednie do przedmiotu sposoby jego badania. Pedagogika jest również jedną z licznych dyscyplin społecznych, mających własny przedmiot badania, którym – zdaniem Wincentego Okonia – jest: „przede wszystkim świadoma działalność pedagogiczna, a więc procesy wychowania i nauczania, samowychowania i uczenia się, ich cele, treść, przebieg, metody, środki i organizacja”⁶.

Pedagogika, jako nauka teoretyczna i praktyczna, zajmuje się wykrywaniem związków i zależności między składnikami procesu wychowania po to, by na podstawie ustalonych prawidłowości formułować wskazania praktyczne, co do doboru treści, metod, środków, form organizacji i zasad działania wychowawczego. Aby skutecznie oddziaływać na ucznia i wychowanka, nie wystarcza jedynie życiowe doświadczenie, ale konieczna jest wiedza o wychowaniu, czyli znajomość ustaleń naukowych pedagogiki. Istnieje bowiem wyraźna różnica pomiędzy wiedzą potoczną, czerpaną z własnego doświadczenia życiowego, z wymiany opinii między ludźmi czy z analiz ludzkiego zachowania, przekazanych w literaturze pięknej, a wiedzą o człowieku potwierdzoną naukowo – tkwi ona w sposobie uzasadniania. Wiedza potoczna opiera się na osobistym doświadczeniu oraz intuicji, która choć nieraz doskonała, nie posiada jednak siły twierdzenia naukowego. Aby twierdzenie zostało uznane za naukowe, musi być w specjalny sposób dowiedzione, gdyż jego wartość zależy od siły dowodu, który za nim stoi⁷.

Na ustalenia naukowe składa się znajomość faktów pedagogicznych, które – zgodnie z etapami rozwoju nauki – zostają w porządku genetycznym:

- *opisane* w sposób pogłębiony, w całym bogactwie ich cech i okoliczności występowania co do czasu, miejsca i warunków;
- *uporządkowane* w odpowiednie klasy, na podstawie wyodrębnionych właściwości wspólnych;

⁵ W. Zaczyński, *Praca badawcza...*, s. 20.

⁶ W. Okoń, *Ogólna charakterystyka badań pedagogicznych w Polsce*, „Ruch Pedagogiczny” 1964, nr 2, s. 9.

⁷ B.J. Soiński, *Organizacja badań empirycznych przez nauczycieli i katechetów*, w: *Organizacja warsztatu pracy nauczyciela religii*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2002, s. 71.

- *wytlumaczone* przez ukazywanie wiążących je zależności⁸.

Dopełnienie wymienionych etapów ustaleń naukowych warunkuje metodologiczną poprawność prowadzonych badań, a w konsekwencji pozwala na uwzględnienie ich wyników w teorii i praktyce pedagogicznej. Dobrze przeprowadzone i opisane badania pozwalają postawić właściwą diagnozę, czyli rozpoznać jakiś element rzeczywistości pedagogicznej, który na przykład zaburza proces wychowawczy (funkcja deskryptywna badań). Badania pozwalają również wyjaśnić i opisać prawidłowości rządzące zjawiskami i problemami w rzeczywistości pedagogicznej (funkcja eksplanacyjna badań). Pozwalają wreszcie znaleźć odpowiedź na pytania dotyczące przewidywanych następstw i prognoz na przyszłość (funkcja prospektywna badań) oraz sposobów i możliwości osiągnięcia pożądanego celu (funkcja innowacyjna badań)⁹.

ZAGADNIENIA TERMINOLOGICZNE DOTYCZĄCE METOD, TECHNIK I NARZĘDZI BADAWCZYCH

Analiza literatury naukowej podejmującej problem badań empirycznych wykazuje, że zarówno pedagodzy, jak i przedstawiciele innych nauk humanistycznych nie są zgodni w określeniach, czym jest metoda badań, a czym technika badawcza. Dążenie do ujednoczenia sądów i wprowadzenia jednoznacznych określeń nabiera szczególnej wagi w naukach empirycznych, bowiem jedna z podstawowych zasad metodologicznych domaga się od języka nauki, aby spełnił warunek intersubiektywnej komunikatywności. Dlatego również w niniejszym opracowaniu należy poświęcić kilka uwag ustaleniom terminologicznym.

W tym miejscu należy odpowiedzieć na pytanie: Co to jest metoda i co należy rozumieć przez metody naukowe?

Metodę definiuje się zazwyczaj poprzez podanie jej równoważnika – „sposób”. Zdaniem Tadeusza Kotarbińskiego, metodą w najogólniejszym sensie nazwiemy systematycznie stosowany sposób działania, zaś metodą naukową – taki sposób systematycznego działania, który prowadzi do rozszerzenia i pogłębienia naszej wiedzy. Różnic między poznaniem potocznym a poznaniem naukowym należy zatem szukać w sposobach poznania. W badaniu naukowym nie posługujemy się dowolnymi, przypadkowymi sposobami, lecz celowo dobranymi i zaplanowanymi łącznie¹⁰. Chcąc zaś określić, czym jest metoda badań, można zdefiniować ją za Aleksandrem Kamińskim, jako: „zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów

⁸ W. Zaczyński, *Praca badawcza...*, s. 14.

⁹ B.J. Sowiński, *Organizacja badań empirycznych...*, s. 70.

¹⁰ T. Kotarbiński, *O pojęciu metody*, Wybór pism, t. 1, Warszawa 1957, s. 708.

konceptyjnych i instrumentalnych, obejmujących całość postępowania badacza zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego”¹¹.

Ponieważ stosowana metoda powinna być adekwatna do przedmiotu badań, dlatego też każda dyscyplina naukowa posiada właściwy dla siebie zespół metod badawczych. W dziedzinie badań pedagogicznych wyodrębniono cztery odmiany metod: metodę indywidualnych przypadków, metodę monografii pedagogicznej, metodę eksperymentu pedagogicznego oraz metodę sondażu diagnostycznego.

Techniką badań nazywać będziemy „czynności praktyczne, regulowane starannie wypracowanymi dyrektywami, pozwalającymi na uzyskanie optymalnie sprawdzalnych informacji, opinii, faktów”¹². Techniki badań są więc czynnościami uwarunkowanymi i określonymi poprzez dobór odpowiedniej metody. W sensie logicznym, techniki badań są pojęciami podrzędnymi w stosunku do metody, a w sensie rzeczowym posiadają znacznie węższy zakres niż metoda. Technika badawcza jest określoną czynnością, służącą do uzyskania pożądanych danych. Jest pojedynczą procedurą, polegającą na wykonaniu określonej czynności badawczej. Metoda natomiast zawiera w sobie szereg działań o różnym charakterze, zarówno konceptyjnym, jak i rzeczowym, zespolonych z sobą wspólnym celem, jaki stanowi ogólna koncepcja badań¹³.

Aby dopełnić kwestię ustaleń terminologicznych, należy określić jeszcze pojęcie narzędzia badawczego, które bywa mylone z techniką badawczą. W najprostszy sposób narzędzie badawcze możemy określić jako przedmiot służący do realizacji wybranej techniki badań.

Przedstawione wyżej pojęcia zachowują względem siebie określony stosunek zakresowy. Można stwierdzić, że metoda jest pojęciem najszerszym i nadrzędnym zarówno w stosunku do techniki badawczej, jak i narzędzia badawczego. Technika jest pojęciem podrzędnym wobec metody, a nadrzędnym w stosunku do narzędzia badawczego. Narzędzie posiada więc zakres najwęższy i jest pojęciem podrzędnym tak wobec pojęcia metody, jak i techniki badawczej¹⁴.

Zaprezentowana kolejność omówienia powyższych pojęć znajduje swoje praktyczne odbicie w procesie badawczym. Przystępując do rozwiązania określonego problemu badawczego, wybieramy w pierwszej kolejności odpowiednią metodę badań, co w pewnym stopniu decyduje już o doborze techniki badawczej, a ta z kolei jednoznacznie wyznacza narzędzie badawcze.

Należy zwrócić uwagę, że postępowanie badawcze jest procesem przebiegającym według uprzednio przemyślanych działań, stanowiących kolejne etapy lub części pewnej większej całości. Empiryczny proces badawczy, będący w swej istocie łańcuchem

¹¹ A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, „Studia Pedagogiczne”, t. 19: *Metodologia środowiskowych badań pedagogicznych*, Wrocław 1970, s. 37; zob. także B.J. Sołtys, *Organizacja badań empirycznych...*, s. 71.

¹² A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura...*, s. 31.

¹³ T. Pilch, *Metodologia pedagogicznych badań środowiskowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 79.

¹⁴ Tamże, s. 117.

następujących po sobie kroków, musi być zatem postrzegany łącznie i prowadzony zgodnie z przyjętymi zasadami. Metodologiczna poprawność domaga się zatem ze strony badacza dobrej znajomości wszystkich etapów prowadzonego działania. Dlatego też konieczna jest ich prezentacja.

ETAPY BADANIA NAUKOWEGO

Przygotowanie badań oraz tok ich przeprowadzenia nie zawsze przebiegają w jednakowy sposób. W przypadku pedagogicznych badań środowiskowych różnice wynikają z trzech głównych przyczyn: charakteru badanego środowiska, celu, jakiemu służą badania oraz zastosowanej metody badawczej. Inaczej mówiąc, zależą od tego, co lub kogo chcemy poznać, w jakim celu i jakimi sposobami.

W literaturze specjalistycznej można spotkać różne schematy poprawnej procedury badawczej¹⁵. W niniejszym opracowaniu, omawiając schemat badań pedagogicznych, posłużymy się propozycją Tadeusza Pilcha¹⁶, który wyróżnia w nim dwie zasadnicze fazy: koncepcyjną oraz badań zasadniczych. Każda z nich składa się z kilku czynności badawczych. Zaznaczyć należy, że nie wszystkie badania wymagają uwzględnienia kolejnych punktów prezentowanego schematu. Przedstawiona propozycja powinna być potraktowana jako ramowy plan, który należy każdorazowo dostosować do potrzeb konkretnego procesu badawczego.

Faza koncepcji

Określenie przedmiotu i celu badań. To zadanie staje przed nami w momencie uświadomienia sobie konieczności przeprowadzenia badań empirycznych, którymi mogą być np. praca dyplomowa, potrzeba lepszego poznania miejsca oraz efektów pracy dydaktycznej, czy konferencja pedagogiczna. Wszystkie te okoliczności narzucają nam w pewnym stopniu z góry przedmiot oraz cel badań. O wyborze przedmiotu oraz tematu badań powinny także współdecydować zainteresowania osobiste badacza, które stanowią silny impuls motywacyjny w żmudnym procesie badawczym. Należy też wziąć pod uwagę względy ekonomiczności badań, co wyraża się w stawianiu takich problemów, które są zadaniem realnym do wykonania, w stosunku do sił i środków, jakimi badacz dysponuje.

¹⁵ Por. M. Łobocki, *Metody badań pedagogicznych*, Warszawa 1984, s. 79–92; K. Lutyńska, *Wywiad kwestionariuszowy. Przygotowanie i sprawdzanie narzędzia badawczego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984; J. Brzeziński, *Elementy metodologii badań psychologicznych*, Warszawa 1984, s. 11–17.

¹⁶ T. Pilch, *Metodologia pedagogicznych badań...*, s. 62–104.

Sformułowanie problemów badawczych. Jest to zabieg werbalny, polegający na precyzyjnym rozbiciu tematu na pytania i problemy badawcze. Jeżeli chcemy, aby był prawidłowy, musi spełniać kilka warunków:

- sformułowane problemy muszą wyczerpywać zakres naszej niewiedzy, zawarty w tematyce badań;
- sformułowane problemy muszą zawierać w sobie wszystkie zależności między zmiennymi, dzięki czemu zostanie wyznaczony zakres badanych zjawisk;
- problem powinien być rozstrzygalny empirycznie oraz posiadać wartość praktyczną (w fazie koncepcji nie sposób zdobyć co do tego całkowitej pewności, zatem należy zaufać ogólnej wiedzy oraz własnej intuicji badawczej).

Właściwie sformułowany problem badawczy, czy raczej zespół problemów, wyznacza dalszy proces myślowy w omawianej fazie koncepcji. Problem badawczy w stosunku do sformułowanego wcześniej przedmiotu badań stanowi jego radykalne uściślenie i ukierunkowanie zainteresowań.

Sformułowanie hipotez. Na tym etapie konieczna jest pewna wiedza teoretyczna o badanych zjawiskach, której zakres można podzielić na dwie grupy:

- wiadomości o badanym terenie (typu demograficznego, ekonomicznego, kulturowego itp.) oraz znajomość podobnych badań i ich wyników prowadzonych w zbliżonym środowisku;
- wiadomości ogólne z zakresu wychowania, pedagogiki społecznej i elementów socjologii.

Po uzyskaniu odpowiedniej wiedzy z obydwu wskazanych zakresów można przystąpić do formułowania hipotez. Hipoteza jest odpowiedzią na pytanie zawarte w problemie badawczym i jest zawsze formułowana w postaci twierdzącej¹⁷. W badaniach pedagogicznych hipoteza przybiera najczęściej kształt zależności prawdopodobnej dwu zjawisk, np. religijność środowiska szkolnego wpływa znacząco na kształt życia sakramentalnego katechizowanych. W dalszym toku postępowania badawczego hipoteza może zostać udowodniona przez zebranie popierających ją danych, bądź obalona przez ich brak lub dane świadczące o fałszywości założenia. Zadaniem badacza jest sformułowanie możliwie wielu hipotez, obejmujących wszelkie znaczące zależności i cechy badanego środowiska. Ujmując kwestię od strony praktycznej, lepiej sformułować wiele hipotez szczegółowych, niż jedną czy dwie generalne. Takie podejście umożliwia całościowe naświetlenie problemu i ułatwia opracowanie warsztatu oraz technik badawczych.

Wybór terenu badań i dobór próby. Jest to przede wszystkim typologia wszystkich zagadnień, cech i wskaźników, jakie muszą być zbadane, odnalezienie ich na odpowiednim terenie, u odpowiednich grup społecznych lub w układach

¹⁷ J. Brzeziński, *Elementy metodologii badań...*, s. 57, 58.

i zjawiskach społecznych, a następnie wytypowanie regionu, grup, zjawisk i instytucji, będących obiektami naszego zainteresowania. Wybór terenu badań stanowi dopiero część zadania. Jeżeli badania dotyczą małej grupy, to sytuacja jest prosta. Możemy wówczas zbadać tzw. populację generalną, czyli wszystkie elementy interesującego nas układu społecznego lub instytucji. Najczęściej jednak w badaniach środowiskowych mamy do czynienia z bardzo liczną zbiorowością, której z przyczyn zrozumiałych nie jesteśmy w stanie przebadać w całości. W takiej sytuacji należy wyodrębnić podgrupy jednostek, które będą reprezentować całość, czyli dobrać próbę do badań¹⁸. Wyłoniona próba powinna być reprezentatywna – czyli stanowić grupę, która pod względem występujących w niej cech jest odzwierciedleniem całej populacji. W przypadku niespełnienia tego warunku mówimy o próbie tendencyjnej¹⁹. Sposób doboru badanej grupy musi pozostawać w ścisłym związku ze sposobami statystycznego opracowania i interpretacji zebranych faktów²⁰.

Opracowanie technik badawczych. Ten etap obejmuje przygotowanie całości warsztatu badawczego ze wszystkimi szczegółami koniecznymi do sprawnego przeprowadzenia badań. Zasadniczo chodzi o ustalenie czynności praktycznych, których wykonanie pozwoli uzyskać pożądane informacje. Sprawą najistotniejszą jest wybór odpowiednich technik pomiaru środowiska. Decyzja ta uzależniona jest od typu badań, celów badawczych zawartych w hipotezach, ludzi, których mamy badać, czy zjawisk, jakie chcemy poznać. Nie ma sztywnych reguł, według których można by przypisać określoną technikę określonemu typowi badań. Rzetelne badania środowiskowe wymagają stosowania wielu technik badawczych zasadniczych i pomocniczych. Zastosowanie jednej techniki poznania nie pozwala zazwyczaj na uzyskanie wszechstronnej wiedzy o przedmiocie. Decyzję o wyborze techniki podejmuje badacz, uwzględniając wspomniane już okoliczności badań oraz doświadczenia innych. Przygotowywanej aparaturze badawczej należy postawić dwa główne wymagania. Powinna w miarę możliwości wszechstronnie obejmować całość badanego zjawiska oraz wzajemnie się dopełniać i sprawdzać.

Badania pilotażowe. Badania te stanowią weryfikację wstępnej wiedzy badacza o środowisku, jego charakterze, zróżnicowaniu i zachodzących w nim procesach. Badania pilotażowe mają nam dać obraz badanego środowiska w jego głównych zarysach. Poprzez badania pilotażowe sprawdzamy również skuteczność wybranych i opracowanych narzędzi badawczych. Zwracamy uwagę, czy naszym kwestionariuszem (skalą,

¹⁸ Badacz stojący przed problemem doboru próby do badań ma do wyboru trzy możliwe sposoby działania: **a)** może sam dokonać określonego wyboru lub odwołać się do opinii eksperta (dobór celowy); **b)** może skompletować grupę na podstawie zgłoszeń ochotników; **c)** może pobrać próbę z populacji w sposób losowy. Więcej na temat doboru próby losowej zob. J. Brzeziński, *Elementy metodologii badań...*, s. 135–144.

¹⁹ Zob. B.J. Soiński, *Organizacja badań empirycznych...*, s. 73.

²⁰ Tamże.

planem obserwacji) objęliśmy wszystkie cechy typowe dla badanej zbiorowości lub środowiska. Zwracamy również uwagę na język, którym posługujemy się w badaniach. W wypadku posługiwania się kwestionariuszami standaryzowanymi, niedopuszczalne jest używanie pojęć dwuznacznych lub drażliwych w swojej treści. Dzięki badaniom pilotażowym mamy również możliwość sprawdzenia właściwej budowy pytań lub skali rang. Chodzi tu o ich logiczną sprawność, wyrażającą się w rozłączności i wyczerpującym ujęciu przedmiotu badania.

Opracowanie ostatecznej wersji zagadnienia, hipotez roboczych oraz narzędzi badawczych. Zweryfikowana przez badania pilotażowe wiedza może stać się podstawą do zmiany tytułu pracy, do jego poszerzenia lub zawężenia, gdy okaże się, że uzyskanie wiedzy o pewnych zagadnieniach jest niemożliwe. Na podstawie analizy wyników badań pilotażowych uzyskujemy potwierdzenie lub obalenie założonego wcześniej istnienia określonych zależności między zjawiskami. Zauważamy również istnienie innych zjawisk i zależności nieuwzględnionych w przyjętych hipotezach. Dokonujemy też weryfikacji opracowanych narzędzi badawczych, tak pod względem ich sprawności werbalnych, jak i poprawności logicznej. Chodzi tu o usunięcie pytań zbędnych (np. o wątpliwej bądź nikłej przydatności do badań) oraz o dołączenie pytań, które okazują się konieczne dla uzyskania pełnej wiedzy nt. badanych faktów.

Faza badań

Przeprowadzenie badań właściwych. Do badań zasadniczych należy przystąpić jak najprędzej po zakończeniu badań pilotażowych. Same badania powinny trwać możliwie jak najkrócej, gdyż trzeba pamiętać o dynamice przeobrażeń społecznych. Głównym zadaniem badacza jest zarejestrowanie za pomocą narzędzi badawczych pewnego stanu umiejscowionego w czasie i przestrzeni. Ten warunek metodologiczny wymaga prowadzenia badań w okresie, w którym nie nastąpią wydarzenia mogące mieć wpływ na badane przez nas układy społeczne. Innym czynnikiem, który należy uwzględnić, jest wybór stosownego czasu na prowadzenie badań. Troską badacza jest więc takie umiejscowienie ich w czasie, by nie zostały one niczym zakłócone, lecz stanowiły wierne odzwierciedlenie codzienności. Należy zatem dążyć do wypracowania takiej sytuacji, by badania były głównym punktem zainteresowania badanej grupy lub respondenta. Trzeba podkreślić, że sposób i okoliczności przeprowadzenia badań mają ogromne znaczenie dla wartości uzyskanych materiałów.

Uporządkowanie materiałów badawczych oraz ich analiza. W przypadku prowadzenia badań na licznej próbie, obejmujących wiele zagadnień ogólnych i szczegółowych oraz prowadzonych różnymi technikami badawczymi, stajemy przed koniecznością uporządkowania i analizy materiałów badawczych.

Uporządkowanie może być przeprowadzone według następujących zasad:

- według zakresu zagadnienia (ogólne lub szczegółowe);
- według grupy społecznej, rodzaju zjawiska, czy zależności społecznej (uczniowie, rodzice, grupy rówieśnicze, przynależność do ruchów i stowarzyszeń itp.); nie zawsze istnieje możliwość przeprowadzenia tak precyzyjnych podziałów, wówczas należy dążyć przynajmniej do logicznego uporządkowania zagadnień i faktów.

Kodyfikacja według klucza – podlegają jej wszelkie techniki badawcze posługujące się zapisem (kwestionariusze, skale, arkusze obserwacji, wywiady nieskategoryzowane itp.). Celem zabiegu jest przyporządkowanie odpowiednim kategoriom pojęciowym wszystkich sytuacji. Aby tego dokonać, należy zapoznać się z odpowiedziami uzyskanymi na poszczególne pytania (dotyczy to pytań otwartych) i stworzyć ogólne kategorie pojęciowe, w których pomieszczą się wszelkie możliwe odpowiedzi na określone pytanie.

Opracowanie statystyczne – jest to ujęcie zebranych w pomiarze danych w kategorii ilościowe. W badaniach pedagogicznych statystyka służy do liczbowego wyrażenia zależności między zjawiskami, stopnia natężenia pewnych tendencji, wielkości badanych cech i innych pojęć charakteryzujących badaną społeczność lub zjawisko. Następuje tutaj klasyfikacja danych, ocena ich wartości, eliminacja danych zbędnych, prezentacja graficzna w tabelach i na wykresach, opis w języku statystyki oraz testowanie hipotez na drodze wnioskowania statystycznego (testy istotności).

Analiza jakościowa, klasyfikacja zagadnień i zależności – równocześnie z opracowaniem statystycznym dokonujemy analizy jakościowej zebranego materiału. Obie czynności wzajemnie się dopełniają. Na podstawie uzyskanych danych liczbowych budujemy opisową charakterystykę badanej zbiorowości, przedstawiamy w kategoriach jakościowych jej cechy, które wcześniej zostały pogrupowane w dane liczbowe. Porównywanie między sobą wartości liczbowych daje w efekcie obraz zależności między cechami lub zjawiskami, które reprezentują. Zadaniem analizy jakościowej jest wytypowanie wszystkich zależności między elementami badanego układu lub środowiska. Jest to jeden z najważniejszych momentów procesu badawczego, gdyż na podstawie wykazanych i opisanych zależności decyduje się o przydatności przeprowadzonych badań dla praktyki wychowawczej. Właściwym efektem analizy jakościowej powinna być charakterystyka badanej zbiorowości, przedstawiona w postaci tabel korelacyjnych, klasyfikacja zagadnień z punktu widzenia celów badawczych oraz szerszych celów wychowawczych.

Weryfikacja hipotez. Na początku badań sformułowano szereg twierdzeń, których uzasadnienie znane było badaczowi tylko częściowo, a przez to niemających rangi twierdzeń udowodnionych. Celem prowadzonych badań było właśnie uzyskanie potwierdzenia ich prawdziwości, bądź też ich odrzucenie. Dla praktyki wychowawczej, bowiem zarówno dowód pozytywny jak i negatywny ma jednakowe

znaczenie. Ostateczne potwierdzenie lub odrzucenie hipotez przebiega podczas ich weryfikacji. Omawiany etap jest więc czasem oceny stopnia, w jakim uzyskane wyniki potwierdzają lub obalają założony model teoretyczny. Praktycznie zmierza to do podjęcia decyzji, czy sprawdzaną hipotezę można uznać za potwierdzoną lub niepotwierdzoną.

Opracowanie teoretyczne i uogólnianie wniosków. Niniejszy etap pracy polega na myślowym podsumowaniu całości badań i ułożeniu koncepcji przedstawienia ich w postaci zracjonalizowanego wywodu myślowego. Zadaniem badacza jest uporządkowanie uzyskanych wyników według ich zakresu i znaczenia, przyporządkowanie poszczególnych hipotez generalnym założeniom i celom badań. Polega to również na werbalnym omówieniu wyników liczbowych oraz na ilustracji całego materiału badawczego. Uzyskane w ten sposób wyniki gromadzimy w grupy problemowe, które tworzą podstawę do budowania uogólnień. W tym miejscu należy powrócić do samych początków procesu badawczego, gdzie sformułowane zostały ogólne założenia i cele badawcze pracy. Nadrzędną intencją każdego badania jest opracowanie na podstawie uzyskanych wyników pewnych prawideł postępowania praktycznego. Po uzyskaniu materiału badawczego, dotyczącego konkretnej rzeczywistości, podstawowym obowiązkiem badacza jest próba zastosowania zdobytej wiedzy do celowego modelowania tej rzeczywistości. Zatem należy dokonać naukowego uzasadnienia teoretycznych założeń pracy, a następnie wykazać na podstawie uzyskanego materiału dowodowego trafność postulowanych praktycznych działań dydaktyczno-wychowawczych.

Tak przedstawia się ramowy schemat organizacji środowiskowych badań pedagogicznych. Należy zaznaczyć, że niniejsza prezentacja posiada jedynie charakter ogólnego omówienia. W trosce o przejrzystość całości opracowania pominięto w nim wiele wyjaśnień szczegółowych, istotnych dla większości prowadzonych procedur badawczych. Obszerne wyjaśnienia oraz omówienie postępowania badawczego w konkretnych przypadkach prezentuje bogata literatura specjalistyczna.

ANKIETY I KWESTIONARIUSZE JAKO TECHNIKI BADAWCZE DLA KATECHEZY

Dla realizacji zamierzonego celu badawczego należy posłużyć się odpowiednią metodą, umożliwiającą uzyskanie niezbędnych do badań informacji. Wśród stosowanych w tym celu metod znajdują się sondaże diagnostyczne, przeprowadzane za pomocą ankiet i kwestionariuszy. Swoją wartość badawczą, zawdzięczając one przede wszystkim temu, że pozwalają w miarę prosty sposób dotrzeć do osobistych opinii badanych uczniów. Pomimo częstego stosowania ich przez nauczycieli, pozostają jednak najslabiej opracowanymi pod względem metodologicznym technikami zbierania materiału. Taki stan rzeczy wynika z faktu, że ankiety i kwestionariusze nie cieszą się dobrą opinią

wśród naukowców. Przez niektórych z nich uważane są nawet za pozbawione większej wartości poznawczej i mogące służyć jedynie jako pomocnicze metody badań naukowych. Pomimo licznych zastrzeżeń jakie budzą, są one nadal szeroko stosowane w pedagogice, socjologii, psychologii, medycynie a nawet w przemyśle. Wobec zasygnalizowanych trudności wymagają one zatem bliższego przeanalizowania, tak z punktu patrzenia na nie jako na skuteczne techniki badawcze, jak i samego określenia ankiet oraz kwestionariuszy, rozumianych niejednolicie przez metodologów²¹.

Na ogół przez ankietę i kwestionariusz rozumie się arkusz papieru z wydrukowanymi na nim pytaniami i wolnymi miejscami na wpisywanie odpowiedzi lub też z gotowymi odpowiedziami, spośród których osoby badane wybierać mogą te, które uważają za prawdziwe. Takie określenie nie różnicuje wyraźnie badań ankietowych i kwestionariuszowych. Nie znaczy to jednak, że „ankiety” i „kwestionariusze” są zamiennymi nazwami tej samej techniki badawczej, chociaż w potocznym rozumieniu są tak właśnie postrzegane. W nauce podkreśla się zachodzące pomiędzy nimi różnice. Jednak i tutaj brak wśród uczonych jednoznacznego stanowiska²².

Zasadnicze różnice pomiędzy ankietami a kwestionariuszami dotyczą praktycznego sposobu ich zastosowania, poruszanej tematyki, czy sposobu sformułowania występujących pytań. Ze względu na praktyczne zastosowanie przyjmuje się, że ankiety umożliwiają gromadzenie materiału badawczego w sposób pośredni, np. za pomocą poczty, radia, prasy lub ankieterów. Kwestionariusze natomiast dają możliwość bezpośredniego pozyskiwania danych. Badacz nawiązuje wtedy kontakt z respondentami, osobiście ich instruując, rozdając i zbierając egzemplarze kwestionariuszy oraz obserwując zachowanie badanych.

Inny sposób różnicowania, ze względu na technikę zastosowania, polega na tym, że przez ankiety rozumie się szereg pytań zadawanych ustnie osobom badanym i wymaganie od nich ustnych odpowiedzi, które zostają następnie zanotowane przez badacza. Kwestionariuszami zaś nazywa się arkusze z wydrukowanymi pytaniami, na których badane osoby same udzielają pisemnych odpowiedzi. Z uwagi na tematykę badań, niektórzy dopatrują się różnicy pomiędzy ankietami a kwestionariuszami w tym, że pytania ankietowe wiążą się raczej z ubocznymi zagadnieniami przeprowadzanych badań, kwestionariusze zaś – z zasadniczą problematyką badawczą.

Ze względu na sposób formułowania pytań, przez ankiety rozumie się zestaw pytań pozostawiających osobom badanym całkowitą swobodę odpowiedzi, a przez kwestionariusz – pytania odpowiednio skategoryzowane, wymagające jedynie dokonania wyboru spośród gotowych odpowiedzi. Uważa się również, że ankiety służą do badań masowych, kwestionariusze zaś do badań na mniejszą skalę.

Opowiadając się za Łobockim, przez „ankietę” i „kwestionariusz” rozumieć należy dwie odmiany tej samej niejako techniki badawczej, polegającej na wypytywaniu

²¹ M. Łobocki, *Metody badań...*, s. 267.

²² Tamże, s. 269.

w formie pisemnej, w przeciwieństwie do techniki wypytywania w formie ustnej, jaką jest rozmowa lub wywiad. Rozumiane w ten sposób ankiety i kwestionariusze różnią się między sobą jedynie pod względem stopnia metodologicznego przygotowania i liczby zawartych pytań²³.

Podjęwając próbę ich zdefiniowania, możemy w niniejszym opracowaniu przyjąć następujące założenia metodologiczne:

Ankieta stanowi z reguły zbiór pytań otwartych i nie obejmuje więcej niż kilka lub kilkanaście pytań. Ankiety stosuje się wówczas, gdy wymagane jest przeprowadzenie masowych i szybkich badań. W badaniach ankietowych badacz nastawiony jest w zasadzie na zdobycie ogólnej orientacji wśród interesujących go zagadnień. Ankiety stanowią często przygotowanie do przeprowadzenia dalszych badań za pomocą bardziej wiarygodnych metod, np. wywiadu.

Kwestionariusz zawiera zwykle od kilkudziesięciu do kilkuset pytań. Wszystkie pytania powinny być w zasadzie skategoryzowane i staranniej dobrane niż w przypadku ankiet. Dzięki temu badania kwestionariuszowe umożliwiają pełniejsze i bardziej wszechstronne gromadzenie materiału badawczego²⁴.

Przedstawiona próba zdefiniowania ankiet i kwestionariuszy musi niejako z konieczności być potraktowana jako jedna z licznych propozycji w tym zakresie. W języku polskim słowo „ankieta” jest bardzo wieloznaczne. Jego szerokie zastosowanie odnosi się do wszelkich analiz i badań, w których wykorzystuje się dane od osób poinformowanych, różnych instytucji, stowarzyszeń itp. W literaturze socjologicznej dominują jednak tendencje do ograniczenia zakresu stosowania tego terminu do niektórych technik otrzymywania materiałów oraz związanych z nimi środków badania²⁵.

Podsumowując kwestie terminologiczne, należy stwierdzić, że istnieje na tym polu spore zamieszanie. Konsekwencją tego jest trudność jednoznacznego stwierdzenia, jaką faktycznie techniką zbierania materiału posługiwał się badacz mówiący o zastosowaniu w swej pracy metody ankietowej. Celowe więc wydaje się używanie nazwy „ankieta” na oznaczenie grupy technik standaryzowanych, w których badacz otrzymuje materiały w procesie wzajemnego komunikowania się z osobami odpowiadającymi pisemnie na jego pytania²⁶.

Ponieważ ankieta należy do technik standaryzowanych, istotną rolę pełni w niej formularz, zawierający jednakowe pytania dla wszystkich respondentów, wraz z żądaniem udzielenia odpowiedzi na każde z nich. Zapewnia to uzyskanie danych

²³ M. Łobocki, *Metody badań...* s. 269.

²⁴ Tamże, s. 270.

²⁵ Zob. J. Lutyński, *Wywiad kwestionariuszowy a ankietka*, w: *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*, red. K. Lutyńska, A. Wejland, Wrocław 1983, s. 52.

²⁶ Tamże; zob. także S. Bogdanowicz, *Ankieta jako metoda badawcza*, „Katecheta” 1968, z. 6, s. 241–245.

ujednoliconych lub nadających się do późniejszej standaryzacji. Formularz otrzymywany przez respondenta jest już gotowym wynikiem pracy badacza, włożonej w proces jego przygotowania. Mówimy tu o tzw. procesie konstruowania formularza, który pozostaje w ścisłym związku z omówionymi wcześniej fazami całości badania naukowego.

W tym momencie należy zwrócić uwagę na konieczność ułożenia i zamieszczenia w formularzu instrukcji dla badanych. Jest ona wstępnym wyjaśnieniem, poprzedzającym udzielanie przez badanych odpowiedzi na pytania postawione w formularzu. W wyjaśnieniu tym badacz informuje: kto przeprowadza badania, jaki jest ich główny cel, jak należy udzielać odpowiedzi na poszczególne pytania, a także w jakim stopniu gwarantuje się anonimowość odpowiedzi. Udzielenie badanym powyższych instrukcji wyjaśnia występujące zwykle wątpliwości, a przez to wpływa znacząco na podwyższenie skuteczności przeprowadzanych badań.

Podstawą wszelkich badań ankietowych i kwestionariuszowych są zawarte w formularzu pytania. Na ogół wymienia się dwa rodzaje pytań: pytania otwarte (wolne) i pytania zamknięte (skategoryzowane)²⁷.

Pytania otwarte pozostawiają osobom badanym całkowitą swobodę wypowiedzi. Nie krępując badanych sugestiami w postaci gotowych odpowiedzi, umożliwiają im bardziej osobiste i pogłębione wyznania. Dzięki temu są w stanie zwrócić uwagę badacza na nowe aspekty omawianych zagadnień. Ankieta złożona z pytań otwartych dostarcza wielkiego bogactwa materiału, lecz nastęrcza poważne trudności w jego szczegółowej analizie i opracowaniu ilościowym.

Pytania zamknięte przewidują gotowe odpowiedzi, przemyślane uprzednio przez badającego. Osoby badane dokonują jedynie wyboru spośród sugerowanych im odpowiedzi. Proponowane odpowiedzi powinny być tak dobrane, by wykorzystywać wszystkie możliwe rozwiązania, jakie nasuwać się mogą w związku z postawionym pytaniem. Pytania zamknięte upraszczają znacznie pracę badającego, co nie oznacza wcale, że same w sobie są łatwe do sformułowania.

Celem usprawnienia funkcji poznawczej badań pytaniami zawartym w formularzu stawia się konkretne wymagania. Dotyczą one przede wszystkim celowości badanych zagadnień, odpowiedniej formy i treści pytań, a także ich prawidłowej kolejności. Dla lepszego zrozumienia istoty wskazanych wymagań metodologicznych zostaną one teraz krótko omówione.

Celowość badanych zagadnień to jedno z podstawowych wymagań, jakie powinny spełniać badania ankietowe. Odnosi się to do każdego pojedynczego pytania ankietowego. Badania są celowe, jeśli wszelkie zastosowane w nich pytania odznaczają się wymaganą celowością, tzn. badający zdaje sobie dokładnie sprawę, dlaczego je

²⁷ Stosuje się również pytania alternatywne, dysjunktywne, koniunktywne, filtrujące. Zob. M. Łobocki, *Metody badań...*, s. 275–280.

postawił, a w szczególności, w jakim stopniu może przyczynić się ono do rozwiązania badanego problemu.

Odpowiednia forma i treść pytań wiążą się z ich komunikatywnością, czyli z warunkiem wzajemnego porozumienia pomiędzy badającym a badanym. Niepoprawnie sformułowane pytanie, zarówno pod względem formy jak i treści, przekreśla szansę uzyskania pożądanego materiału badań. Zatem pytania użyte w formularzu muszą być:

- zrozumiałe dla badanych,
- sformułowane na odpowiednim dla nich poziomie,
- niesugerujące odpowiedzi,
- szczegółowo uwzględniać problemy związane z zasadniczą problematyką badań,
- wyrażone w formie grzecznościowej.

Prawidłowa kolejność pytań polega na tym, by pytania stanowiły dla osób badanych pewną zwartą i logiczną całość. Muszą one pozostawać w zgodzie z ich poczuciem logiki, co umożliwi udzielanie odpowiedzi zgodnie z przewidzianą przez badacza kolejnością. W związku z tym zadajemy najpierw pytania najbardziej ogólne, dotyczące zagadnienia w jego szerokim zakresie, a następnie pytania coraz bardziej zawężające zakres badanego problemu. Nie należy też rozpoczynać od zadawania badanym pytań zbyt trudnych bądź wymagających od nich osobistych wynurzeń. Nieprzestrzeganie tych zasad może doprowadzić do zniechęcenia badanych i odmowy udzielania odpowiedzi. Pytania dotyczące danych osobowych respondentów proponuje się umieszczać na końcu ankiety.

WNIOSKI PEDAGOGICZNO-PASTORALNE

Podsumowując całość omówionych zagadnień, należy zwrócić uwagę, że nawet najlepiej przemyślane pytania, a także poprawnie pod względem metodologicznym przeprowadzone badania ankietowe nie dają pełnej gwarancji otrzymania rzetelnych odpowiedzi. Mogą bowiem powstać wątpliwości co do ich szczerości i obiektywności otrzymanych odpowiedzi. Dużej rozwagi wymaga przede wszystkim interpretacja wyrażonych przez badane osoby ocen własnych postaw religijnych, światopoglądowych, czy deklarowanych motywów działania. Badani mogą się w swych odpowiedziach mylić bądź z pewnych względów zatracić obiektywny punkt widzenia. Dlatego też, oprócz statystycznego opracowania zebranych danych, konieczne jest również dokonanie psychologicznej analizy zebranego materiału.

Pomimo różnych zastrzeżeń, jakie budzą badania ankietowe, ich wykorzystywanie w ramach pedagogicznych badań empirycznych ma niewątpliwe zalety. Za ich pomocą można zbadać prawie wszystko, co odnosi się do wypowiedzi badanych osób. Wnioski płynące z badań ankietowych upoważniają nas jednak do

stwierzeń nie tyle o tym, co naprawdę badani myślą, czują i czynią, ile o tym, co na ten temat mówią. Innymi słowy, badania te pozwalają poznać wyrażone przez nich opinie w interesujących nas sprawach. Dzięki znajomości tej opinii, można z całą pewnością skuteczniej oddziaływać na daną grupę pod względem dydaktycznym i wychowawczym. W tym sensie badania pedagogiczne stanowią ważne narzędzie sprawdzianu pracy nauczyciela i katechety, a przez to umożliwiają osiągnięcie coraz lepszych wyników.